

Kővár vidékének XVII. századi nyelvhasználata¹

A Szatmár megyei Mándy család levelezésében a XVII. századból való iratok (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár. Mándy család levéltára. XIII. 10. Keltezett iratok 1606–1699) Nagybánya közelében, Kővár vidékén, Sárosmagyarberkeszen vagy Berkeszpatakon (Berkeszi járás), valamint az ugyanabban a járásban lévő Kolcéron keletkeztek.² Ezek a községek ma a romániai Szatmár megyéhez tartoznak: Magyarberkesz ~ román Berchez, Berkeszpataka ~ román Berchezonia, Kolcér ~ román Coltirea (vö. Magyar Neve? Határokon túli helységnév-szótár. Összeállította és a bevezetést írta SEBŐK LÁSZLÓ. Arany Lapok, 1990). E vidék közigazgatási múltja változatosnak mondható, hiszen a Középszolnok vármegyéhez tartozó területből a XVI. század végén Kővár vidéke néven önálló közigazgatási egységet szerveztek, de a XIX. század végén egy részét, a Nagysomkúti járást ismét Szatmár vármegyéhez csatolták. A terület nagyobb tájegységhez való besorolása is változó, hiszen a kővári vár szerepel például az Erdély régiségei és történelmi emlékei c. könyvben bemutatott várak között (vö. KÖVÁRI LÁSZLÓ, Kolozsvár, Stein János M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, 1892), tehát a közfelfogáshoz hasonlóan tágabb értelemben vett Erdélyhez tartozónak tekinti a szerző, ugyanakkor a történelmi munkák szerint e terület Erdélyen kívül esik, s a magyarországi részek, azaz a Partium része, amely a XVI. és XVII. század folyamán Erdélyhez való csatolás nélkül az erdélyi fejedelmek birtokába került, 1877-ben a Partium megyéinek végleges visszacsatolásakor Kővár vidéke részben Szolnok-Doboka, részben Szatmár vármegye része lett (vö. Révai Nagy Lexikona. XV. kötet).

A történelmi Partiumnak a nyelvjárási csoportba való besorolása sem zökkenőmentes. A mai magyar nyelvjárások között KÁLMÁN BÉLA a nyolc magyar nyelvjárástípus között az északkeletihez sorolja ezt a területet, bár a nyelvjárás-

¹ A tanulmány az OTKA T 025237. sz. és az OTKA T 032868. sz. pályázatok támogatásával készült.

² Az említett területről származó dokumentumok nyelvi elemzése az Egy XVII. századi végrendelet nyelvéről. [Magyar Nyelvjárások XXXVII (1999): 393–398] és a Két összeírás a 17. századból [Magyar Nyelvjárások XXXVI (1999): 91–5], valamint az Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez [Magyar Nyelvjárások XXXVI (1999): 95–106] című tanulmányokban található.

terület meghatározása — különösen, ami a határon túli területeket illeti — elég elnagyolt, mivel csak a volt Abaúj megyének a Hernádtól keletre eső részét, Zemplén, Szabolcs, Hajdú keleti és Bihar északkeleti nyelvjárását nevezi meg, s ide számítja az ezektől északra és keletre levő, határokon túli magyarság nyelvét is (vö. Nyelvjárásaink. Bp., 1971. 84). E meghatározás szerint Kővár vidéke is az északkeleti nyelvjáráshoz tartozik. BÁRCZI a középmagyar kor nyelvállapotának megrajzolásakor nem a nyelvjárások, hanem az írott nyelv felől közelíti meg a nyelvjárási jelenségeket, s az azonos nyelvjárási vonások kimutatásához együtt vizsgálja Gömör, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Bihar, Kraszna és Krassó-Szörény vármegye nyelvállapotának sajátosságait, amelyhez közeli normákat mutat az erdélyi kancellária gyakorlata is az egységes írott nyelv kialakításában, s a közös nyelvjárási vonások kerülésében (vö. A magyar nyelv életrajza. Bp., 1975. 219–20). E terület nagyjából megegyezik az északkeleti nyelvjárás KÁLMÁN BÉLA által vázolt határaival, de a megyék megnevezésével pontosabb képet kapunk az említett nyelvjárástípus keleti és déli hatáiról.

BENKŐ LORÁND a magyar nyelvterületet táji, nyelvi tagolódás alapján három nagy csoportba sorolja: *nyugati, középső* és *keleti* táji nyelvváltozatok (vö. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 268–9). A vizsgált terület, Kővár vidéke ebben a felosztásban a középső táji nyelvváltozathoz tartozik, amely BENKŐ szerint „a Duna észak–déli irányú folyásának vonalától kezdve a „Magyarország” és Erdély határát képező úgynevezett partiumi területekig terjed, ez utóbbi részt is magába foglalva” (uo.). A Nyelvjárástörténet c. munkájában viszont elkülöníti az északkeleti nyelvterület nyelvi jelenségeit a középső magyar nyelvterületétől. A keleti nyelvjárásnak mind a három tanulmány az erdélyi nyelvjárásokat tartja.

A következőkben megvizsgáljuk, hogy a Kővár vidékéről származó iratok nyelvében előforduló nyelvjárási sajátosságok a felsorolt tanulmányok északkeleti, illetve középső, vagy keleti nyelvi jelenségeivel mutatnak-e rokonságot. A felsorolt szerzők tanulmányaiból összegyűjtöttük a XVI–XVIII. századra vonatkozó adatokat, de a vizsgálatba bevontuk PAPP LÁSZLÓnak Kölcse község nyelvjárásának a XVI. század második felére vonatkozó megfigyeléseit (XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. NytudÉrt. 25. sz. 1961). Ezek az adatok ugyan Szatmár nyugatibb területére jellemzők, és egy századdal korábbi adatok, mégis érdekesek a kővári adatok szempontjából. Természetesen ezeket az adatokat is az északkeleti nyelvjáráshoz sorolhatjuk.

I. A magánhangzók változásai

1–2. Az *i ~ ü* szembenállás a kialakulóban lévő irodalmi nyelvi szokásnak megfelelő, s a Kővár vidéki szövegekben nincs felső nyelvállású labiális alak az illabiállissal szemben, sem illabiális a labiális helyett.

3. Az *e* (ë) ~ *ö* szembenállás a *költ el*, valamint a *lött, tött, vött* igealakokban fordul elő csupán, akárcsak a kölcssei adatokban (vö. i. m. 59).

4. Az *ë*-zés olykor a kövári adatokban is megtalálható az *ö*-zés rovására: *fzer* 'sör', *fekötöstul* 'főkötöstül', *üdvözült*.

5–6. A zártabb–nyíltabb hangviszony tekintetében a zártabb alak, az *i* a nyíltabb *é* helyén csak egyszer szerepelt: *vígben* vinnem, illetve *i* az *e* helyén: *Sendely*, viszont erőteljesebben jelentkezik a nyíltabb alak, azaz az *-é* használata az *-i* helyén: *meg* 'míg', *epetesebe* 'építésébe', *kenaltam* 'kínáltam'. A nyíltabb alak használata szótőben és toldalékban (képzőben) egyaránt előfordul.

7–8. Az *ő* ~ *ű* és *ű* ~ *ő* esetében is akad példa a nyíltabb és zártabb alak ingadozására: *csuje*, de *csőjő*. A harmadik személyű személyes névmás viszont szövegekben nem szerepel zártabb alakban.

9. Az *o* használata az *o* ~ *a* hangviszonyban ingadozónak látszik a Kővár vidéki adatokban, hiszen ugyanabban az írásban előfordul a *fzerfzamok* ~ *fzerfamak*, *aranyas* 'aranyos', *zalagban* 'zálogban', de találunk nyíltabb magánhangzót a szótőben is: *Somlyai*. Ez a jelenség a keleti nyelvjáráshoz tartozó Mezőségből indult ki, és egyre szélesebb körben terjedt (BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet 90).

10. Az előző jelenség ellentéte, az *o*-zás viszont a székely nyelvjáróterület jellemzője (i. h.), amely azonban a Kővár vidéki adatokban is megmutatkozik a *kamara* szó ingadozó használatában: *kamoraban*, *komaraban*, *komoraban*.

11. Az *á* utáni *o*-zás szintén előfordul a *mazos* és a *kalanok* szóalakokban. Ez a jelenség szintén a keleti nyelvjárás változataira jellemző a korban (i. m. 91).

12. E jelenségre nincs adatunk Kővár vidékéről.

13–14. Az *-í*, *-ú*, *-ű*-nek hangsúlyos szótagban való nyúlását a keleti és az északkeleti nyelvjárás jellemzőjeként egyaránt megtaláljuk, de a Kővár vidéki példák között csak az *-ű* (*sűtő*, *űst*, *űres*, *űvegek*) és az *-ő* (*őreg*, *ői*) esetében fordul elő. Az *-í* és *-ú* nyúlására utaló jelölés nem szerepelt az iratokban. Ugyanezen hangok hosszú változatainak rövidülése sem tanulmányozható a vizsgált szövegekben, mert a jelölésmód nem tesz különbséget hosszú és rövid magánhangzó között az *i* és *u* esetében.

16. Kettős hangzóra vagy esetleg hosszú magánhangzóra utal a *Gyeörgy*, *teörvény*, *eö* 'ő' szavak jelölése a Kővár vidéki szövegekben.

II. A mássalhangzók változásai

1. A palatalizáció erősen jelentkezik a *-ly* használatában: *karabely*, *muskately*, *belyegezni*, *csobolyo*, *meszely*, *rostely*, *Sendely*, *Somlyai*, *fertaly*, *allyan*, *derekally*, *Ulyfalusi*, *parna hely* 'hég', *Szillyak*.

2. Az összeolvadás következtében más mássalhangzókra is kiterjed a palatalizáció: *t + j > tty* (*birhattyak*), *d + j > ggy* (*horgyák*).

3. Az erős palatalizáció mellett a spirantizáció is megjelenik: *nyavajamat, sujjos, kajha, pujka*.

4. Nincs példa.

5–6. Az *ny > n* depalatalizáció is előfordul a Kővár vidéki adatokban: *csigan*; valamint a *ty > t* (*fatoly*) és a *gy > d* (*vadnak*), továbbá a *gyt > dt* (*hadta*) esetében.

7. Szó végi zöngétlenedés nem fordult elő, de volt olyan adat, amelyben szó belsejében jelentkezett: *dakaszto*.

8. A zöngéesség szerinti részleges hasonulás nem következett be, vagy csak az írás nem utal rá: *adtam, adta, cselekedte, Hadszegi*.

9. Az *ny > ngy* (*tangyer*) és az *rny > rgy* (*horgyol*) hangváltozás is felbukkan a szövegekben, amely hangváltozás a Nyelvatlasz tanúsága szerint a keleti nyelvjárásban jellemző.

10. Az affrikáció összeolvadás következtében jön létre a *tecsik* és *szolicsa* szóalakokban.

11. Az *az, ez* mutató névmás ragos alakjai közül csak az *akor* határozószó fordult elő rövid mássalhangzóval.

12. A névmási határozószók közül a *vellek* és a *felollem* szerepelt hosszú mássalhangzóval a szövegekben.

13–14–15. Az *-s* melléknévképző nem nyúlt meg szövegeinkben, ugyanúgy az *-sz* sem.

16–17. A mássalhangzók nyúlása igen feltűnő a Kővár vidéki iratok szövegében, szó belsejében (*sujjos, kissebik, arrat 'árát'*), vagy szó végén (*kett, ött 'öt', ketteitt, eötett*). Ugyanakkor a rövidülés is gyakori szó végén (*kel 'kell', kellet, inkab, adot, jutot, forgot, szokot, rosza*) és szó belsejében (*latam 'láttam', hajtota, költöttem, tartota, kivalkepen, bocsa*), néhány esetben viszont ingadozik a használata (*kivalkepen ~ kivalkeppen, jutot ~ jutott*).

III. Nyelvtani szerkezetek

1. A *-ból, -ből* rag csak *-bul, -bül* alakban él a Kővár vidéki szövegekben: *adosságbul, arrabul 'árából', javaibul, testembül, enyembül*. Ez eltér a kölcssei adatoktól, ahol csak a középső nyelvállású raggára volt példa (i. m. 63).

2. A *-ról, -ről* rag *-rul, -rül* alakban fordult elő: *Kolcserul, egyetmasrul, Somlyorul, felesegemrül*.

3. A *-tól, -től* rag *-tul, -tül* alakban szerepel: *Attyatul, Attyafiatul, felesegemtul*.

4. Kővár vidéki adataink között csak a *vagyon* és a *viszen* igealak fordult elő 3. személyben *-n* személyraggal (a többi ige nem szerepelt a vizsgált szövegekben).

5. Az *-i* birokos személyjelként nem fordult elő.

6. Csak a *tött* és a *lött* szerepelt az adatok között.

7–8–9. Nincs rá adat.

11–15–16. A vizsgált tanulmányok ezekre a jelenségekre nem tértek ki.

Nyelvjárási jelenség	Nyelvjárástört.		Bárczi		Felvil. Irod.		Papp L.	Kóvár
	ÉK-i	K-i	ÉK-i	K-i	Középső nyj.	Keleti nyj.		
I. magánhangzó								
1. <i>i ~ ü</i> (dücsőség)	-	+			+	+	+	-
2. <i>ü ~ i</i>			+			+	+	-
3. <i>ë ~ ö</i>	+	+			+		+	+
4. <i>ö ~ e</i> (sër, sëtét)	+	+				+	+	+
5. <i>i</i> -zés (irod. ny.)	+		+		+	+	+	+
6. <i>é</i> -zõ	-	+	+				+	+
9. <i>o ~ a</i> (<i>o > a</i>)	-	+				+	+	+
10. <i>o</i> -zás	-	+			+	+	+	-
11. <i>a</i> utáni <i>o</i> - zás	-	+		+		+	-	+
12. <i>ö</i> helyett <i>e</i> (nincs illesz- kedés)	-	+			+	+	-	-
13. <i>i, u, ü</i> nyúlása hang- súlyos szó- tagban	+	+	+	+		+	-	+
14. <i>í, ú, ü</i> rö- vidülése hangsúlyos szótagban	+	+				+	-	-
15. <i>ú, ü > u, ü</i> szó végén	+	+				+	-	-
16. Záródó diftongusok <i>eö, ei, eë</i>	+	+	+				-	+

Nyelvjárási jelenség	Nyelvjárástört.		Bárczi		Felvil. Irod.		Papp L.	Kóvár
	ÉK-i	K-i	ÉK-i	K-i	Középső nyj.	Keleti nyj.		
II. mássalhangzó								
1. palatalizáció (<i>ly</i>)	+	+						+
2. más msh. palataliz.								+
3. <i>j</i> -zõ kiejtés		+						+
4. <i>n</i> > <i>ny</i> palat. tõ bel- sejében		+						-
5. Nominati- vusi <i>n</i> (tõvégen)		+				+	+	+
6. depalatali- záció								+
7. zõngétlene- dés szó végén		+						-
8. Nincs zõn- gesség sze- rinti részleges hasonulás								+
9. Zõngés msh. + <i>j</i> > msh. + <i>gy</i>	-	-						+
10. affrikáció								+
11. <i>Ahoz,</i> <i>ehez, aval</i>	+						+	+
12. <i>Tõle, róla,</i> <i>elõle</i> nyúlása	-	+				+	+	+
13. <i>s</i> képzõ nyúlása	+	+					+	-
14. <i>s</i> nyúlása (birt. sz.jel elõtt)							+	-

15. sz nyúlása		+						
16. msh.- rövidülés	-	-			+		-	+
17. msh.-nyúlás szó végén és belsejében					+	+	-	+
III. Nyelvtani szerkezetek								
1. <i>-ból, -ből</i> ~ <i>-bül, -bul</i>	+	+	+		+		-	+
2. <i>-tól, -től</i> ~ <i>-tül, -tűl</i>	+	+	+		+		+	+
3. <i>-ról, -ről</i> ~ <i>-rul, -rül</i>	+	+	+		+		+	+
4. <i>teszen,</i> <i>leszen,</i> <i>megyen, va-</i> <i>gyon, viszen</i>	+	+			+		-	+
5. birt. sz. jel (E./3.) <i>i</i>					+	+	-	+
6. <i>tött, vött,</i> <i>lött</i>			+	+		+	+	+
7. T./3. sz. <i>-uk, -ük</i> birt. sz. jel ~ <i>-ok,</i> <i>-ök</i>						+	+	-
8. T./3. sz. <i>-uk, -ük</i> ~ <i>-ok, -ek</i>							+	+
9. <i>hajókot,</i> <i>lelkünköt</i>						+	+	+
10. <i>ó ~ a,</i> <i>ő ~ e</i>							-	+
11. Létige tőváltozata							-	+
12. múlt T./3. sz. <i>-anak, -enek</i>							-	+

13. <i>-i birt. többesítő</i>							-	+
14. <i>-dos, -dös, -dös</i>	+	+					-	+
15. <i>az mint</i>							-	+
16. <i>-stul, -stül ~ -stul, -stol</i>							-	+

Megvizsgálva az egyes jelenségek előfordulását, megállapíthatjuk, hogy a Kővár vidéki adatok nyelvi jellemzői között mind a magánhangzók (9., 10. és 13. sorszámmal jelöltek), mind a mássalhangzók (3., 5., 11., 12., 17. sorszámmal jelöltek), valamint az alaktani jellemzők között is vannak olyanok, amelyek a keleti nyelvjárástípus jellemzőivel mutatnak egyezéseket. Ezeknek az egyezéseknek az oka természetesen lehet az is, hogy olyan személy írta le ezeket a leltárokat, aki iskoláit valamelyik erdélyi kollégiumban végezte, vagy az erdélyi kancelláriai írásmódot képviselte, hiszen a XVII. században ez a vidék gyakran cserélt gazdát. Ha a terjedelmesebb, Kővár vidékéhez egyértelműbben kapcsolódó szöveg nyelvi jellemzőit a kölcsei adatokkal vetjük össze, ezek között is találunk eltéréseket annak ellenére, hogy mindkettő Szatmár megye része. Kővár vidékén az *-i*-zésnek nyomát sem találjuk, ugyanakkor még egy századdal később is csak zártabb alakokat találunk a honnan? kérdésre felelő helyhatározóragok esetében.

A mássalhangzók viselkedésére vonatkozóan kevesebb adatot találunk a vizsgált tanulmányokban, és PAPP LÁSZLÓ kölcsei vizsgálatai sem terjednek ki a mássalhangzókra, így kevesebb az összehasonlítási alap, de a meglévő adatok között több a keleti nyelvjárásra jellemzőkkel egyező. A két leltár szókincse több olyan elemet (*parna, haz haja* 'padlás', *körtvély, málé, horgas vas* 'piszkavas', *elsőház* 'utcai/tisztaszoba', *hátsóház* 'hátsószoba', *tánygyér*) tartalmaz, amelyek szintén a keleti vagy a szatmári nyelvjárásterületen fordulnak elő. Az írott szövegek nyelvi adatai is azt mutatják, hogy a Partium nyelvi is átmenetet képez az északkeleti és a keleti nyelvjárás között.

RÉVAY VALÉRIA